

العلامة الراغب الاصفهاني

الذريعة الى مكارم الشريعة

تقديم و تحقيق: الدكتور سيد علي ميرلوحى فلاورجاني

فهرس مقدمة التحقيق

رقم الصفحة	العنوان
١	كلمة الناشر
٣	پيشگفتار فارسی (مقدمة التحقيق باللغة الفارسية)
٢١	التصدير
٤٩-٢٣	قسم التقديم
٣٧-٢٣	الفصل الاول: حياة الراغب و شخصيته الاجتماعية و الاخلاقيّة
٢٣	الباب الاول: حياته
٢٦	الباب الثاني: دراسة عصر الراغب و شخصيته
٤٩-٣٨	الفصل الثاني: شخصيته العلميّة و اثاره
٣٨	الباب الاول: شخصيّة العلميّة
٤٤	الباب الثاني: آثاره
٥٥-٥٠	قسم التحقيق
٥٠	التعريف بالنسخ المخطوطة للتحقيق
٥٢	التعريف بالنسخ المطبوعة
٥٣	منهج التحقيق
٥٦	نماذج من صورالنسخ المخطوطة و من النسخة المطبوعة

«الذريعة الى مكارم الشريعة»

العنوان	رقم الصفحة	رقم هامشها المشير الى نسخة الاصل
خطبة الكتاب (او مقدمته)	٤-١	٥-١
فهرست الفصول (ذكر الفصول و الابواب)	١٦-٥	١١-٥
الفصل الاول: في احوال الانسان وقواه و فضيلة ١٧		
الباب الاول: مثل اهل الدنيا و مارشحوه	٢٢-١٩	١٧-١٢
الباب الثاني: ماهية الانسان و كيفية تركيبه	٢٤-٢٣	١٩-١٧
الباب الثالث: في قوى الانسان	٢٧-٢٥	٢٣-١٩
الباب الرابع: في تعاون القوى الروحانية و كيفية ادراكها	٢٩-٢٨	٢٥-٢٣
الباب الخامس: في بيان فضيلة الانسان على سائر الحيوان	٣١-٣٠	٢٨-٢٥
الباب السادس: في بيان ما به يفضل الانسان	٣٤-٣٢	٣١-٢٨
الباب السابع: في كون الانسان بين البهيمة و الملك	٣٥	٣٢-٣١
الباب الثامن: في بيان ما لاجده اوجد الانسان	٣٧-٣٦	٣٤-٣٢
الباب التاسع: في السياسة التي بها يستحق خلافة الله تعالى	٤٠-٣٨	٣٦-٣٤
الباب العاشر: في الفرق بين مكارم الشريعة و بين العبادة و عمارة الارض	٤٣-٤١	٣٨-٣٦
الباب الحادى عشر: في كون طهارة النفس شرطاً في صحة خلافة الله و كمال عبادته	٤٦-٤٤	٤١-٣٨
الباب الثاني عشر: فيما يفرع اليه في طهارة النفس	٤٨-٤٧	٤٣-٤١
الباب الثالث عشر: في بيان منازعة الهوى للعقل	٥٣-٤٩	٤٨-٤٣

		الباب الرابع عشر: في الفرق بين ما يسومه العقل و مايسومه
٥٣-٤٨	٥٧-٥٤	الهوى
		الباب الخامس عشر: في ذكر الخاطر الذى يعرض من جهة
٥٤-٥٣	٥٩-٥٨	العقل و الهوى
		الباب السادس عشر: في حصول الاخلاق المحمودة بطهارة
٥٥-٥٤	٦١-٦٠	النفس
		الباب السابع عشر: في الفرق بين الطبع و السبحية و الخلق
٥٨-٥٥	٦٣-٦٢	و العادة
٦٠-٥٨	٦٥-٦٤	الباب الثامن عشر: في امكان تغيير الخلق
		الباب التاسع عشر: في صعوبة اصلاح القوة الشهوية و ما في
٦٣-٦٠	٦٧-٦٦	هذه القوة من المنفعة و المضرة
		الباب العشرون: في ازدياد الانسان في الفضائل و الرذائل
٦٦-٦٣	٦٩-٦٨	بتعاطيها
٦٨-٦٦	٧٢-٧٠	الباب الحادى و العشرون: في الفرق بين ما يحمد و يذم من التخلق
٦٩-٦٨	٧٣	الباب الثانى و العشرون: في سبب اختلاف الناس في اخلاقهم
٧١-٦٩	٧٦-٧٤	الباب الثالث و العشرون: في وجوب اكتساب الفضيلة المحمودة
٧٧-٧١	٨١-٧٧	الباب الرابع و العشرون: في انواع نعم الله الموهوبة و المكسوبة
		الباب الخامس و العشرون: في بيان حاجة بعض هذه الفضائل
٧٨-٧٧	٨٢	الى بعض
٨٣-٧٨	٨٧-٨٣	الباب السادس و العشرون: في بيان الفضائل المطيفة بالانسان
٨٦-٨٣	٩١-٨٨	الباب السابع و العشرون: في الفضائل الجسمية
		الباب الثامن و العشرون: فيما يتولد من الفضائل النفسية [في
٩٧-٩١	٩٨-٩٢	نسخة الاصل: الباب التاسع و العشرون]

رقم الصفحة	رقم هامشها المشيرالى نسخة الاصل	العنوان
------------	---------------------------------------	---------

		الباب التاسع و العشرون: في الفضائل التوفيقية [في نسخة الاصل: الباب الثامن و العشرون]
٩١-٨٦	١٠٣-٩٩	
٩٨-٩٧	١٠٥-١٠٤	الباب الثلاثون: في نلازم الفضائل النفسية بعضها بعضاً
		الباب الحادى و الثلاثون: في البواعث على فعل الخير و تحرى الفضائل
١٠٠-٩٨	١٠٧-١٠٦	
١٠١-١٠٠	١٠٩-١٠٨	الباب الثانى و الثلاثون: في الموانع من تحرى الفضائل
		الباب الثالث و الثلاثون: في الارتقاء في درجات الفضائل و الانحدار عنها الى اقصى الرذائل
١٠٥-١٠١	١١٣-١١٠	
		الباب الرابع و الثلاثون: في بيان عادة الله في تهذيب الذين تردد و افى الرذائل حتى فسدت اخلاقهم
١٠٧-١٠٥	١١٥-١١٤	
١١١-١٠٧	١٢٠-١١٦	الباب الخامس و الثلاثون: في اصناف الناس

الفصل الثانى: في العقل و العلم و النطق و ما يتعلق بها و ما يضاها ١٢١

١١٣-١١١	١٢٤-١٢٣	الباب الاول: في فضيلة العقل
١١٥-١١٣	١٢٧-١٢٥	الباب الثانى: في انواع العقل
١١٨-١١٦	١٣٠-١٢٨	الباب الثالث: في المكتسب من العقل الدنيوى و الاخرى
١٢٢-١١٨	١٣٤-١٣١	الباب الرابع: منازل العقل و اختلاف اساميا بحسبها
١٢٤-١٢٢	١٣٦-١٣٥	الباب الخامس: جلالة العقل و شرف العلم
		الباب السادس: الفرق بين العلم و العقل و بين العلم و المعرفة و الدارية و الحكمة
١٢٩-١٢٤	١٤٠-١٣٧	
١٤٥-١٢٩	١٥٧-١٤١	الباب السابع: توابع العقل
		الباب الثامن: ثمرة العقل من معرفة الله الضرورية و المكتسبة و غاية ما يبلغه الانسان من ذلك
١٥٠-١٤٥	١٦٢-١٥٨	

العنوان	رقم الصفحة	رقم هامشها المشيرالى نسخة الاصل
الباب التاسع: وجوب بعثة الانبياء عليهم السلام و		
قلة الاستغناء عنهم	١٦٣	١٥١-١٥٠
الباب العاشر: ما يعرف فسيه صحة النبوة	١٦٦-١٦٤	١٥٣-١٥١
الباب الحادى عشر: كون العقل و الرسل هاديين للخلق الى		
الحق	١٦٧	١٥٤-١٥٣
الباب الثانى عشر: تعدد ادراك العلوم النبوية على من لم		
يتهدب فى العلوم العقلية	١٧٠-١٦٨	١٥٦-١٥٤
الباب الثالث عشر: الايمان و الاسلام و التقوى و البر	١٧٤-١٧١	١٦٠-١٥٦
الباب الرابع عشر: فى الايمان	١٧٧-١٧٥	١٦٢-١٦٠
الباب الخامس عشر: فى معنى قوله صلى الله عليه و سلم		
الايمان بضع و سيعون باباً	١٨١-١٧٨	١٦٥-١٦٢
الباب السادس عشر: فى انواع الجهل	١٨٦-١٨٢	١٧٠-١٦٥
الباب السابع عشر: كون العلم مركزاً فى نفوس الناس	١٩٠-١٨٧	١٧٢-١٧٠
الباب الثامن عشر: حصر انواع المعلومات	١٩٣-١٩١	١٧٥-١٧٢
الباب التاسع عشر: ما يعرف به فضيلة العلوم	١٩٥-١٩٤	١٧٦-١٧٥
الباب العشرون: استحسان معرفة انواع العلوم	١٩٧-١٩٦	١٧٨-١٧٦
الباب الحادى و العشرون: معاداة بعض الناس لبعض العلوم	١٩٩-١٩٨	١٨٠-١٧٨
الباب الثانى و العشرون: الحث على تناول البلغة من كل علم	٢٠٢-٢٠٠	١٨٢-١٨٠
الباب الثالث و العشرون: احوال الانسان فى استفادة العلم و		
افادته	٢٠٤-٢٠٣	١٨٣
الباب الرابع و العشرون: ما يجب على المتعلم ان يتحراه	٢٠٨-٢٠٥	١٨٧-١٨٣
الباب الخامس و العشرون: ما يجب ان يتحراه المعلم مع		
المتعلمين منه	٢١٢-٢٠٩	١٩٠-١٨٧

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

پیشگفتار مصحح

کتابی که پس از این گفتار و مقدمه عربی تقدیم خوانندگان ارجمند می‌گردد کتاب «الذریعة الی مکارم الشریعة» راغب اصفهانی، یکی از بهترین کتابهای تدوین شده در علم اخلاق است که بارها به چاپ رسیده است؛ اما بررسی چاپهای متعدد و مکرر ما را به این نتیجه می‌رساند که در نخستین چاپ آن تصحیحی صورت نگرفته، و اشاره‌ای به نسخه یا نسخه‌های خطی آن نشده، و چاپهای پس از آن نیز تکرار همان چاپ و متضمن همان اغلاط و افتادگیها و اشتباهاتی است که موجب دشواری فهم عبارت و دریافت معنی می‌گردد.

مصحح پس از مطالعه نسخه‌های چاپی و پی بردن به اهمیت موضوع کتاب و شیوه روان و عالی نثر علمی - ادبی آن از سویی، و مواجه شدن با اشکالها و اشتباهات عبارتها از سویی دیگر، بر آن شدم تا به سراغ نسخه‌های خطی آن در گنجینه‌های نفائس میهن عزیز اسلامی مان بروم؛ تا شاید بتوانم با مراجعه به آن نسخه‌ها مقابله‌ای درست انجام دهم و نسخه‌ای صحیح از آن کتاب به ظهور رسانم.

خوشبختانه پروردگار توانا توفیق این کار ارزانی ام داشت، و دسترسی به چند نسخه نفیس برایم میسر شد و کار تصحیح را شروع نمودم، و در طی سالیانی چند، با حوصله و صرف وقت آن را به پایان رساندم.

و اینک مطلب خود را در معرفی مؤلف آن کتاب و آثار وی و موضوع کتاب و اهمیت آن و معرفی نسخه‌های خطی و چاپی و روش تصحیح، در دو بخش و یک خاتمه بیان می‌دارم و آنگاه مقدمه مصحح به عربی و سپس متن تصحیح شده تقدیم حضور می‌گردد.

بخش اول

معرفی مؤلف

اسم و نسب :

الحسین بن محمد بن المفضل، مکنی به ابوالقاسم و ملقب به راغب اصفهانی است، کنیه و لقبش مورد اتفاق می باشد، اما اسم و نسب او به وجوه گوناگون نقل شده است.^۱ عنوانی که در این جا آوردیم، در آغاز برخی از تألیفات او و نیز در بیشتر کتابهای شرح احوال ضبط شده است.^۲

زادگاه :

در کتابهای شرح حال اشاره ای به زادگاه او نشده، جز این که دانشمندان از وی به عنوان اصفهانی نام برده و کلام او را با عبارت «قال الاصفهانی > اصفهانی گفت» نقل کرده اند.^۳ اما شاید بتوان با دو قرینه زیر استنباط کرد که انتساب راغب به اصفهان بی اساس نبوده به این معنی که یا زاده و پرورش یافته این خطه بوده و یا دست کم در این سرزمین مدتها می زیسته است.

۱- سیوطی او را مفضل بن محمد نامیده است. رک: بغیة الوعاة ص ۳۹۶، و بیهقی به نقل از تاریخ الحکماء شهرزوری نامش را الحسن بن المفضل ضبط کرده است. (تممة صوان الحکمة ص ۱۰۴)

۲- رک: محاضرات الادباء، چاپ مصر، ج ۱ ص ۲، والذریعة الی مکارم الشریعة، چاپخانه «الشرقیة»، ص ۱، و کشف الظنون ج ۱ ص ۴۶۲، و ج ۲ ص ۱۷۲۹.

۳- کشاف اصطلاحات الفنون ص ۲۵، والاتقان فی علوم القرآن ج ۲، ص ۱۲۳ و ۱۲۴.

۱- مافروخی نام وی را در کتاب «محاسن اصفهان»^۱ در فهرست ادیبان متقدم آورده، و چنان که از اسم کتاب پیداست و از مقدمه آن بوضوح دانسته می شود، هدف مافروخی از تنظیم فهرست یادشده، احیا و ابقای نام دانشمندانی از خطه اصفهان است که نامشان در تاریخهای دیگر نیامده و معاصر وی بوده و یا قبل از او می زیسته اند.

۲- راغب در برخی از تألیفات خود، توجه خاصی نسبت به اصفهان مبذول داشته به این معنی که اخبار و حکایاتی درباره این سرزمین نقل کرده، در صورتی که اخباری درباره شهرهای دیگر نقل نکرده مگر یکی دو مورد که از بغداد و بصره سخن گفته است، و این توجه خاص نباید دلیل دیگری داشته باشد جز این که اصفهان زادگاه او بوده است.^۲

محل اقامت و وفات:

بنا بر نقل برخی از مراجع وی در بغداد اقامت داشته و همان جا بدرود زندگی گفته است.^۳

راغب در چه عصری می زیسته است؟

تحقیق در این موضوع ایجاب می کند که تاریخ وفات او بر ما معلوم باشد؛ که آن هم متأسفانه دستخوش تحریف و اختلاف بسیار قرار گرفته و تفاوت اقوال مختلف در این باره به یک قرن می رسد، برخی او را متوفای اوائل قرن پنجم می دانند،^۴ و بعضی گویند در اوائل قرن ششم وفات یافته است،^۵ با دو دلیلی که در زیر ذکر می شود، در تاریخ وفات راغب یکی از دو قول (اواخر قرن چهارم یا اوائل قرن پنجم) صحیح است.

۱- ص ۲۹.

۲- محاضرات الالباء (ج ۱ ص ۱۳۸، ۱۸۸، ۳۵۲، و ج ۲ ص ۴۲۳، ۶۴۹ و ج ۳ ص ۴۵۲، و ج ۴ ص ۷۰۶، ۷۰۷، و المفردات ریشه «قبل» و مقدمه التفسیر ص ۴۱۲.

۳- هدیه العارفین ص ۳۱۱، و روضات الجنات ص ۲۵۵.

۴- الاعلام ج ۲ ص ۲۷۹.

۵- كشف الظنون ج ۱ ص ۳۶، ۸۱.

۱- چنان که از پیش گفتیم،^۱ مافروخی نام راغب را ضمن ادیبان متقدم آورده، و چون مافروخی خود در نیمه دوم قرن پنجم کتاب «محاسن اصفهان» را تألیف نموده، بنابراین ادیبان پیش از او که راغب نیز از آنهاست، کسانی بوده‌اند که قبل از قرن پنجم یا اوایل آن می‌زیسته‌اند.

۲- راغب در کتاب «محاضرات الادباء» سخن از مکاتبت و مصاحبت با ابوالقاسم بن ابی‌العلاء به میان آورده و نیز درباره معاصران «صاحب بن عبّاد» عبارت «بعض اهل زماننا > : برخی از معاصران ما» را به کار برده،^۲ و چون نامبردگان در قرن چهارم هجری می‌زیسته‌اند، راغب هم که معاصر ایشان بوده، در همان قرن می‌زیسته است.

استادان راغب :

مصحح با همه جست و جو و تتبع درباره استادان و مشایخ وی، تنها فردی را که توانست برای نخستین بار به عنوان یکی از استادان وی معرفی کند ابوالحسن علی بن سمعان الغرناطی است که زبیدی در بحث از عدم صحّت استعمال اَبِهِمْ به صیغه مجهول قول «علی بن سمعان» را به نقل از راغب و به عنوان استاد او نقل می‌کند.^۳

معاصران وی :

بررسی آثار و تألیفات او به ما نشان می‌دهد که جمعی از ادیبان و شاعران قرن چهارم از جمله ابوالقاسم بن ابی‌العلاء^۴، ابوسعید بن مرداس^۵، ابوالقاسم بن بابک^۶ از معاصران وی بوده‌اند.

۱- همین پیشگفتار، ص ۵، و برای اطلاع از تاریخ احتمالی تألیف محاسن اصفهان رک: کتاب مذکور ص ۱۰۷-۱۰۱.
۲- محاضرات الادباء ج ۱ ص ۶۸، ۸۶، ۱۱۹ و بیتیمة‌الدهرج ج ۳ ص ۳۲۰-۳۲۱.
۳- تاج‌العروس ریشه «بِهِمْ».
۴- محاضرات الادباء ج ۱ ص ۸۶.
۵- همان مرجع ج ۲ ص ۷۰۶.
۶- همان مرجع ج ۴ ص ۷۲۲، و بیتیمة‌الدهرج ج ۳ ص ۳۷۴-۳۸۸.

تحقیق درباره عقائد کلامی و فقهی راغب :

عقائد کلامی او :

هرچند برخی آراء وی در پاره‌ای از مسائل کلامی از جمله: مسأله خلق افعال، حدوث و قدم کلام خدا با آراء اشاعره موافق است؛ اما بررسی اظهار نظرهای وی درباره برخی از موضوعات کلامی روشن می‌کند که وی در اصول تابع مذهب اهل سنت و حدیث و به عبارت دیگر پیرو مذهب اهل حق بوده است، وی درباره موضوعاتی چون متشابهات قران، اراده خدا، موضوع قدر، شرور، معاد و روح، مذهب اهل سنت و حدیث را تأیید می‌کند و از باب مثال در بحث از اراده ذات باری و این که آیا صفتی قائم به ذات، یا صفتی قدیم و یا امری حادث است - با این بیان «مما کفانا الله امرها >: از اموری است که خداوند ما را از بحث درباره آن بی‌نیاز کرده است <» - از بحث در آن موضوع خودداری کرده و به دنبال آن می‌افزاید: اگر ما باشیم و عقل، خداوند را از وصف به لفظ مشترک منزّه می‌گردانیم؛ و آنچه از الفاظ مشترک به او اطلاق می‌کنیم، الفاظی است که از شرع به ما رسیده است و در پایان بحث از مسأله «خلق قران» یادآور می‌شود که ما ذات اقدس خداوند را وصف نمی‌کنیم مگر بر وجهی که از شرع مقدس رسیده باشد، و پس از اشاره به مذهب معتزله درباره روح می‌گوید: آنچه گفته‌اند مخالف با ظاهر کتاب و سنت است.^۱

مذهب فقهی او :

از بررسی برخی مسائل فقهی که در برخی از تألیفات وی به چشم می‌خورد از جمله مسأله: وضوء، نیت روزه، و روزهایی که روزه در آن حرام است، و برخی مسائل مربوط به حج، به وضوح دانسته می‌شود که وی در فروع تابع مذهب شافعی بوده است.^۲

۱- نسخه خطی معروف به تحقیق البیان برگهای ۳۱-۳۶، ۵۰-۵۳، ۵۸، ۷۱، ۱۲۶-۱۲۷، ۱۳۰-۱۳۱، ۱۵۳-۱۵۵، ۱۷۰-۱۷۱، و برای اطلاع بیشتر رک: مجمع البحرین ذیل کلمه «روح» و روضات الجنات ص ۲۴۹، و ریاض العلماء نسخه عکسی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ج ۲ برگ ۱۵۲، و رساله المبدأ والمعاد ص ۲۷۳.

۲- روضات الجنات ص ۲۴۹، و محاضرات الادباء ج ۴ ص ۴۳۹، ۴۵۶، ۴۵۸، ۴۶۳.

راغب و زبان فارسی:

وی به حکم این که یک دانشمند ایرانی بوده طبعاً زبان فارسی را می دانسته است، علاوه بر این که دلایل زیر می تواند مؤید این مدعی باشد:

۱- مافروخی نام او را در شمار آن دسته از ادبا نقل کرده که با ادبیات فارسی و عربی هر دو آشنا بوده اند و درباره آنان می گوید: آنگاه به دنبال ایشان (طبقه فقها) نام کسانی را ذکر می کنم که در علم نحو و اعراب تبخر دارند... و معانی ظریف و نمکین در عربی و فارسی می آورند.^۱

۲- راغب در برخی تألیفاتش عبارات و احیاناً اشعار فارسی آورده، و سپس به ترجمه آنها به عربی پرداخته است که بر روی هم حاکی از آشنایی وی با زبان فارسی می باشد، و اینک برای اطلاع محققان ارجمند چند نمونه از عبارات فارسی راغب و ترجمه عربی آنها را نقل می نمایم:

۱- نرگس از زمرد رسته. مروارید از او رسته، زرش در میان بسته.

ترجمه عربی:

«و یاقوتة صفراء فی رأس درة مرکبة فی قامة من زبرجد»^۲

۲- در فصل اکتساب و انفاق می گوید: به مرد پارسیی گفته شد: «این تلاش و کوشش مردم از چیست؟» مرد فارسی جواب داد: «از نیاز و آز» و چنین ترجمه می کند: «ای من الفقر والحرص»^۳

۳- در تعریف «شکر» جمله فارسی «اسپاس دارم خدای را» چنین ترجمه می کند: «ای انا حاوِس لَه علی جوارجی»^۴.

۱- محاسن اصفهان ص ۳۰.

۲- محاضرات الادباء، نسخه عکسی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، نص فارسی بیت فوق در نسخه های چاپی معرّف است. برای نمونه رک: محاضرات الادباء ج ۲ چاپ بیروت ص ۵۷۴.

۳- محاضرات الادباء ج ۲ ص ۴۹۲.

۴- نسخه خطی الذریعة الی مکارم الشریعة، برگ ۲۲۲.